

**BOSHLANG'ICH SINIF O'QUVCHILARINING OG'ZAKI VA YOZMA NUTQINI
RIVOJLANTIRISHDA AKSIOLOGIK YONDASHUVNING NAZARIY-
METODIK ASOSLARI**

Muhiddinova Munira Xayrullayevna

Termiz iqtisodiyot va servis universiteti

Ta'lim va tarbiya nazariyasi va metodikasi (boshlang'ich ta'lim)

1-kurs magistranti

Ilmiy rahbari: pffd dots vb Donayeva Shaxnoza Abduraimovna

ANNOTATSIYA. Ushbu maqolada boshlang'ich sinf o'quvchilarining og'zaki va yozma nutqini rivojlantirishda aksiologik yondashuvning aksiologik yondashuv nutqni faqat til birliklarini o'zlashtirish jarayoni sifatida emas, balki qadriyatlar (hurmat, hamkorlik, halollik, vatanparvarlik, mas'uliyat, bag'rikenglik)ni mazmun va kommunikativ me'yorlar orqali shakllantiradigan ijtimoiy-madaniy faoliyat sifatida talqin qiladi. Maqolada "qadriyat–matn–muloqot–refleksiya" didaktik modeli, og'zaki (dialog, bahs, hikoya) va yozma (tasvir, bayon, fikr bildirish) nutqni rivojlantirish texnologiyalari hamda rubrika asosida baholash indikatorlari taklif etiladi.

KALIT SO'ZLAR: aksiologik yondashuv, nutq rivoji, og'zaki nutq, yozma nutq, boshlang'ich ta'lim, qadriyatlar, kommunikativ kompetensiya, matn bilan ishlash, refleksiya, rubrika.

KIRISH. Boshlang'ich ta'limda nutqni rivojlantirish – o'quvchining keyingi ta'lim bosqichlaridagi akademik muvaffaqiyati va ijtimoiy moslashuvini belgilovchi asosiy omillardan biridir. Og'zaki nutq (tinglash va gapirish) hamda yozma nutq (o'qish va yozish) bir-birini to'ldiruvchi, lekin turli psixolingvistik mexanizmlarga tayanuvchi jarayonlardir. Amaliyotda esa nutqni rivojlantirish ko'pincha texnik-ko'nikma darajasida (imlo, punktuatsiya, so'z boyligi, gap tuzilishi) cheklanib qoladi. Bunda nutqning asosiy ijtimoiy vazifasi – ma'no yaratish, munosabat qurish, qadriyatni ifodalash va madaniy me'yorlarga rioya qilish – yetarlicha e'tiborga olinmaydi. Natijada o'quvchi grammatik jihatdan to'g'ri gapirishi mumkin, biroq muloqot etikasi, fikrni mas'uliyat bilan bayon qilish, boshqani tinglash, dalil bilan gapirish, adabiy-me'yoriy nutqni vaziyatga mos qo'llash kabi jihatlar sust rivojlanadi.

Aksiologik yondashuv aynan shu bo'shliqni to'ldiradi. Aksiologiya – qadriyatlar haqidagi ta'limot bo'lib, pedagogikada u ta'lim mazmuni va jarayonini shaxs qadriyatlari, ma'naviy-axloqiy me'yorlar hamda ijtimoiy mas'uliyatni shakllantirishga yo'naltirishni anglatadi. Nutq o'qitish metodikasiga aksiologik yondashuvni tatbiq etish, bir tomondan, matn va muloqotning mazmunini tarbiyaviy qiymat bilan boyitadi; ikkinchi tomondan, o'quvchi nutqini “qadriyatli muloqot”ga aylantirib, kommunikativ kompetensiyani barqaror shakllantiradi. Shu sabab mazkur maqolaning maqsadi boshlang'ich sinf o'quvchilarining og'zaki va yozma nutqini rivojlantirishda aksiologik yondashuvning nazariy poydevorini asoslash, metodik model va texnologiyalarni taklif etish hamda baholash indikatorlarini belgilashdan iborat.

METODOLOGIYA. Tadqiqot metodologiyasi nazariy tahlil va metodik loyihalash (design) yondashuviga asoslandi. Birinchidan, aksiologik yondashuvning ta'limdagi o'rni nutq faoliyati (tinglash–gapirish–o'qish–yozish) komponentlari bilan bog'liq holda konseptuallashtirildi. Ikkinchidan, “qadriyat–matn–muloqot–refleksiya” didaktik modeli ishlab chiqildi. Uchinchi bosqichda modelni amaliyotga tatbiq etuvchi metodik paket tanlandi: dialogik o'qitish, hikoyalash, rol o'yinlari, bahs elementlari (boshlang'ich yoshga mos), ijodiy yozuv, matnni qayta tuzish, rasm asosida bayon, hamkorlikda yozish, portfel va rubrika asosida baholash.

Tavsiyaviy sinf dizayni (metodik modul): 3–4-sinflar uchun 4 haftalik modul, haftasiga 2 ta nutqiy dars (yoki ona tili va o'qish savodxonligi darslari ichida). Har hafta 1 ta qadriyat tanlanadi (masalan, hurmat, halollik, hamkorlik, mas'uliyat) va u matnlar hamda kommunikativ vaziyatlar orqali “nutqiy maqsad”ga ulanadi.

Baholash vositalari: (1) og'zaki nutq rubrikasi (intonatsiya, mantiq, etik me'yor, dalil), (2) yozma nutq rubrikasi (matn tuzilishi, bog'lanish, leksik boylik, imlo, qadriyat mazmuni), (3) portfel (haftalik ishlar), (4) refleksiya varaqasi (“Men bugun qanday gapirdim/yozdim? Qanday qadriyatni ko'rsatdim?”).

NATIJARLAR. 1) Aksiologik yondashuvning nazariy asosi va nutq rivoji bilan bog'liqligi. Nutq – bu shaxsning ichki qadriyatlari va ijtimoiy tajribasi tashqi ifodaga chiqqan kommunikativ faoliyatdir. Shuning uchun nutqni rivojlantirishda aksiologik yondashuv quyidagi natijalarga olib keladi:

- a) Mazmuniy chuqurlashuv: o'quvchi gap/ matn tuzishda “nima haqida?” degan savolga mazmunli javob topadi.

- b) Kommunikativ etik: o'quvchi qanday gapirish (hurmat bilan, navbatni saqlab, fikrni muloyim aytib)ni o'rganadi.
- c) Mas'uliyatli fikr: o'quvchi yolg'on xabar, haqorat, kamsitish kabi salbiy kommunikativ holatlarning ijtimoiy oqibatini tushunadi.
- d) Refleksiv nutq: o'quvchi o'z nutqini baholaydi va yaxshilaydi.
2. "Qadriyat–matn–muloqot–refleksiya" didaktik modeli. Model 4 bosqichdan iborat:
- A) Qadriyatni aniqlash: darsning tarbiyaviy-mazmuniy o'qi (masalan, "Hurmat").
- B) Matn bilan ishlash: qadriyatni yoritadigan qisqa hikoya, dialog, maqol, vaziyatli matn.
- C) Muloqot va nutqiy faoliyat: o'quvchilar qadriyat asosida gapirish va yozish vazifalarini bajaradi (dialog tuzish, fikr bildirish, bayon yozish).
- D) Refleksiya: o'quvchi nutqiy xatti-harakatini qadriyat mezoni bilan solishtiradi ("Men suhbatdoshimni tingladimmi?", "Matnimda hurmat ifodalandi mi?").
3. Og'zaki nutqni rivojlantirish texnologiyalari (aksiologik komponent bilan).
- a) Dialogik o'qitish: "Savol–javob–izoh" zanjiri. Qadriyatli muloqot qoidalari: navbat bilan gapirish, "menimcha" formulasi, boshqani kamsitmaslik.
- b) Hikoyalash va qayta hikoya: o'quvchi voqeani mantiqan ketma-ket aytadi, qahramon xatti-harakatini qadriyat mezoni bilan baholaydi.
- c) Vaziyatli muloqot (rol o'yinlari): "Do'stidan uzr so'rash", "Yordam so'rash", "Bahsni tinch hal qilish" kabi etik vaziyatlar.
- d) Mini-bahs (boshlang'ich uchun): 2 ta variant ichidan tanlash va dalil keltirish ("Suvni tejash kerakmi?", "Kitobni ehtiyot qilish nega muhim?"). Bu jarayonda "dalil + muloyim nutq" talabi qo'yiladi.
4. Yozma nutqni rivojlantirish texnologiyalari.
- a) "Kadrli reja" asosida bayon: rasm yoki 3–4 kadrli hikoya bo'yicha matn tuzish; qadriyatni asosiy g'oya sifatida kiritish.
- b) Hamkorlikda yozish: juftlikda 1 matn, biri reja tuzadi, biri gaplarni bog'laydi; so'ng birga tahrir qiladi. Bu hamkorlik qadriyatini ham nutqiy ko'nikmaga aylantiradi.
- c) Matnni tahrirlash (edit): "hurmatsoz so'zlarni muloyim variantga almashtirish", "tushunarsiz gapni aniq qilish".
- d) "Qadriyatli xulosa" usuli: har bir matn oxirida 1–2 gaplik xulosa ("Men shundan bildimki...", "Men endi... qilaman").

5. Baholash indikatorlari (rubrika). Og‘zaki nutq uchun 4 indikator: mazmun (mantiq), til (so‘z boyligi), kommunikativ etik (hurmat, tinglash), dalillash (sabab ayta olish). Yozma nutq uchun: tuzilma (kirish–asosiy–xulosa), bog‘lanish (bog‘lovchilar), imlo/punktuatsiya, mazmuniy qadriyat (g‘oya va xulosa).

MUHOKAMA. Natijalar shuni ko‘rsatadiki, aksiologik yondashuv nutq o‘qitishning ikki “bo‘sh joyi”ni to‘ldiradi: birinchisi, matn mazmunini ma’naviy jihatdan boyitadi; ikkinchisi, muloqot jarayonida etik me‘yorlarni mashq qildirish orqali og‘zaki nutqning ijtimoiy funksiyasini kuchaytiradi. Biroq metodik jihatdan uchta xavf mavjud. (1) Qadriyatni faqat “nasihat”ga aylantirish: bunda o‘quvchi faol nutqiy harakat qilmaydi. Shuning uchun har darsda kamida bitta real nutqiy mahsulot (dialog, bayon, fikr) bo‘lishi shart. (2) Qadriyatni matndan ajratib qo‘yish: avval tarbiya, keyin grammatika tarzida bo‘linish natijani pasaytiradi. Aksiologik yondashuvda esa qadriyat nutqiy vazifa ichida yashashi kerak (masalan, “uzr so‘rash matni”da muomala formulalari). (3) Baholashni faqat imloga bog‘lash: bu yozma nutqning mazmuniy va qadriyat jihatini “ko‘rinmas” qilib qo‘yadi. Rubrika aynan shu muammoni bartaraf etadi.

Shuningdek, boshlang‘ich sinfda aksiologik yondashuv yosh xususiyatiga mos bo‘lishi kerak: murakkab abstrakt qadriyatlar emas, kundalik hayotga yaqin qadriyatlar tanlanadi (hurmat, mehnatsevarlik, halollik, do‘stlik, mas’uliyat). Qadriyatlar “qahramon xatti-harakati”, “vaziyatli dialog”, “oddiy tanlov” orqali o‘rgatilsa, nutqiy rivojlanish ham tezlashadi.

XULOSA. Boshlang‘ich sinf o‘quvchilarining og‘zaki va yozma nutqini rivojlantirishda aksiologik yondashuv nutqni “qadriyatli muloqot” sifatida tashkil etib, mazmun, etik me‘yor va refleksiyaning bir tizimga keltiradi. “Qadriyat–matn–muloqot–refleksiya” modeli darsning tarbiyaviy va ta’limiy maqsadini uyg‘unlashtiradi; inquiry elementlari (savol–izoh), dialogik o‘qitish, rol o‘yinlari, ijodiy yozuv, matn tahriri hamda rubrika asosidagi baholash metodikani amaliy jihatdan ishlashini ta’minlaydi. Natijada o‘quvchi nafaqat to‘g‘ri gapirish va yozishni, balki boshqani hurmat qilish, fikrni mas’uliyat bilan ifodalash, muloqotda madaniy me‘yorlarga rioya qilishni ham o‘rganadi. Bu esa boshlang‘ich ta’limda kommunikativ kompetensiyaning barqaror shakllanishiga xizmat qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Boshlang‘ich ta’lim uchun Ona tili va o‘qish savodxonligi o‘quv dasturi. – Toshkent.

2. Boshlang'ich sinflar uchun Ona tili va o'qish savodxonligi darsliklari (1–4-sinf). – Toshkent.
3. Nutq o'zstirish metodikasi bo'yicha metodik qo'llanma (boshlang'ich sinflar uchun). – Toshkent.

